

НАУКОВА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА В РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ ТИМОШИКА

Стаття присвячена аналізу літературознавчих, мовознавчих, культурологічних та інших наукових праць видатного державного і релігійного діяча, вченого-енциклопедиста Івана Огієнка (митрополита Іларіона) в рецепції сучасного українського дослідника Миколи Тимошика. Розглядаються вузлові проблеми монографій М. Тимошика «Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» та «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження», а також статті дослідника про науковий доробок І. Огієнка.

Ключові слова: проблема діалогізму, рецепція, монографія, публіцистика, стаття, шевченкіана.

В останні роки проблема діалогізму, «чужого слова», актуалізована М. Бахтіним, а згодом уведена в науковий обіг як поняття «інтертекстуальності» Ю. Крістевою, стала тією «загальною проблемою», яку активно розробляють компаративісти – дослідники взаємодії і взаємовпливу літератур, співвідношення культури й мови, а також журналістикознавці й мовознавці, що висвітлюють комунікативні стратегії та різні форми художнього діалогу. Це стосується й вивчення питань, пов'язаних із рецепцією духовного спадку тієї чи іншої видатної особистості в системі «діалогічних відношень» (М. Бахтін), зокрема й рецепції наукового доробку І. Огієнка сучасними українськими та зарубіжними дослідниками, осмислення духовних контекстів митрополита Іларіона у наукових студіях цих учених, а також Огієнкових впливів на них.

Одним із сучасних дослідників духовної та наукової спадщини видатного релігійного діяча, ученого-енциклопедиста ХХ століття є Микола Тимошик – публіцист і літературний критик, літературознавець (доктор філологічних наук, професор), видавець, автор близько 500 публікацій з історії українського друкованого слова, історії цензури в Україні, теорії та практики сучасної журналістики і книговидавання.

Широкому загалові добре відомі зусилля М. Тимошика щодо повернення в Україну імені Івана Огієнка, його унікальної наукової і творчої спадщини. З ґрунтовними передмовами, примітками та упорядкуванням дослідника побачили світ чи не найфундаментальніші праці митрополита Іларіона – «Історія українського друкарства» та «Історія української літературної мови».

Однак, незважаючи на те, що в останні роки з'явилося чимало інформативних матеріалів про М. Тимошика (переважно в Інтернет-ресурсах), зокрема й інтерв'ю з науковцем, публіцистом і видавцем [4; 5], цілісного дослідження його студій про Івана Огієнка-митрополита Іларіона досі не маємо.

Отже, **актуальність** статті спричинена гострою потребою заповнити лакуни в осмисленні літературознавчих, мовознавчих, педагогічних, культурологічних та інших наукових і богословських праць Івана Огієнка сучасними вченими, а також відсутністю публікацій на цю тему.

Мета статті впливає з її актуальності й полягає у з'ясуванні динаміки та логіки рецепції наукового доробку митрополита Іларіона (Івана Огієнка) українським дослідником Миколою Тимошиком.

Мистецький твір, зрештою, як і науковий текст, існує переважно не ізольовано від інших, а в словому полі собі подібних, співвідноситься з ними, вступає в діалогічні взаємозв'язки. Діалогічними стають тексти, які виникають у відповідь іншим або порушують те ж саме питання, хоча й осмислюють його інакше.

Текст, на думку Ю. Лотмана, «потребує співрозмовника», розрахований на когось, на сприйняття іншим реципієнтом, який відрізняється від автора. Отже, текст включається в процес комунікації, взаємодіє з іншими текстами. Ідея діалогізму М. Бахтіна дає змогу розглядати текст як невід'ємний ланцюг безперервного процесу спілкування, а всю світову культуру, науку, освіту та релігію – як полілог, у якому беруть участь голоси минулих епох і сучасності.

У контексті сказаного проблема вивчення динаміки та логіки рецепції наукового доробку Івана Огієнка вітчизняним дослідником Миколою Тимошиком на рівні типологічних аналогій, творчих запозичень, наслідувань, образних аналогій, варіацій, інтертекстуальних вкраплень тощо, давно на часі.

Публіцистична та наукова огієнкіана Миколи Тимошика становить близько 100 публікацій різних жанрів (замітки, нариси, статті, рецензії, репортажі, інтерв'ю тощо) в районній, республіканській та зарубіжній пресі, а також 2 монографії, докторська дисертація, понад два десятки передмов і післямов до книжок митрополита Іларіона, упорядкування і коментування цих видань. Крім того, сучасним дослідником написано понад 40 наукових студій і розвідок, присвячених художній творчості, богословській спадщині Івана Огієнка, висвітленню літературознавчих, мовознавчих, педагогічних, культурологічних та інших напрацювань видатного релігійного діяча і вченого-енциклопедиста ХХ століття.

В одному з інтерв'ю М. Тимошик зізнався, що Іван Огієнко перевернув його світобачення, а на шлях викладацької діяльності в українських і зарубіжних вищих навчальних закладах його вивела доля вітчизняного друкованого слова – пригнобленого, гнаного, забороненого Російською, а потім Радянською імперіями. Ще в роки навчання на факультеті журналістики КДУ імені Тараса Шевченка «один із колишніх викладачів Василь Яременко приніс мені унікальну книжку – «Історію українського друкарства» Івана Огієнка. Вона вважалася крамольною, учений зберігав її в радянські часи «під паркетом». І сказав, що її треба перевидати. Книга настільки мене вразила – вона про хресний шлях український, української мови, друку, друкованого слова. Чотири роки я віддав цій справі – в архівах знайшов багато заборонених матеріалів про І. Огієнка, видав його книгу. І зрозумів, що ці матеріали треба доносити до людей, тож пішов викладати в Київський національний університет імені Тараса Шевченка, коли мене туди запросили» [4].

«Історію українського друкарства» (Львів, 1925) І. Огієнка радянські цензори вважали особливо крамольною і небезпечною книгою передусім тому, що автор аргументовано зруйнував усталені досі наукові стереотипи щодо вторинності, підпорядкованості українського друкарства російському.

За тоталітарного режиму в науці «домінувала затверджена в Москві ідеологічна схема, за якою українська освіта, наука, культура нібито завжди розвивалися лише в тісному контексті з російською, до того ж, постійно вважалися другорядними, принагідними, позбавленими самостійних ознак» [1, с.12-13]. Мовляв, після заснування друкарні в Росії 1564 року (рік виходу «Апостола» в Москві) перший російський друкар Іван Федоров через десять років, прибувши через Білорусь в Україну, до Львова, засновує там друкарню і 1574 року видає «Апостола». Ця дата донедавна і вважалася початком заснування українського друкарства.

Іван Огієнко у своїй книзі переконливо довів, що друковане українське слово прийшло не з Росії, а з Заходу, до того ж, задовго до виходу в Москві

1564 року першої датованої друкованої книги – «Апостола» І. Федорова. Ніяк не применшуючи ролі й значення І. Федорова в розвитку цієї справи, І. Огієнко, однак, вважає його не засновником книгодрукування в Україні, а фундатором постійного друкарства на українських землях. Дослідник цитує ново віднайдені архівні документи: задовго до прибуття Івана Федорова у Львів, на західноукраїнських землях існувало книгодрукування, зокрема друкарня Степана Дропана, зачинателя українського друкарства. Збережена архівна справа про цю друкарню і першого українського друкаря ще 1460 року.

Реалізуювши свою давню студентську мрію щодо перевидання «Історії українського друкарства» І. Огієнка у наші дні (2007 р.), М. Тимошик зауважує: «В наукових публікаціях останнього часу зарясніли спроби усіляких бузин та мельнікових знову нав'язати українському суспільству тезу про його вторинність, другосортність, нездатність без «старшого брата» творити свою державність. Знову активізувалися спроби північних та й доморощених ревнителів «єдиної і неделімої імперії» втягнути нас у безплідні дискусії навколо того, що вже давно доведено, відстояно, захищено українськими вченими» [1, с.6].

Отже, в книзі І. Огієнка «Історія українського друкарства», що стала нині доступною читачеві і на материковій Україні, чи не вперше в історіографії показано, яка руйнівна сила протягом століть методично спрямовувалася з Петербурга і Москви на знищення волі українського друку, придушення української культури, заборону мови багатомільйонного народу. Так само переконливо доведено як українське друковане слово, незважаючи на всілякі утиски, заборони і перепони, пробивалося до народу, будило його думку, піднімало з колін.

Як і понад дев'яносто літ тому, з часу першої появи книги І. Огієнка, так і нині, коли російсько-українська війна на сході нашої держави загострила питання про право українського народу відстоювати свою свободу і незалежність, претекст митрополита Іларіона включається в процес комунікації і сприймається сьогодні як полілог, у якому беруть участь, окрім автора праці, голоси й сучасних захисників незаангажованих наукових концепцій. Мистецьки вартісне, науково важене слово М. Тимошика, сучасного дослідника духовної спадщини І. Огієнка, також звучить у цьому полілозі.

Митрополитові Іларіону була присвячена й докторська дисертація Миколи Тимошика – «Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка» (1997). Коли вийшла перша книжка вченого «Голгофа Івана Огієнка...», його запросили в Канаду. Матеріалів з київських, житомирських, вінницьких, кам'янецьких і львівських архівів було замало, тож працював М. Тимошик і в Польщі, Швейцарії, Франції, Канаді. Він був першим з українських і зарубіжних дослідників допущений до архіву Івана Огієнка у Вінніпезі. Внаслідок тривалого вивчення цього архіву постала книга «Лишусь навіки з чужиною митрополит Іларіон (Іван Огієнко)» (2000).

В канадських архівах М. Тимошик знайшов і заповіт митрополита, в якому І. Огієнко просив після його смерті передати на Батьківщину цей архів і бібліотеку, але за двох умов: коли Україна буде вільною і коли буде вільною її церква. Канадська сторона вважає, що умови для цього досі ще не настали. М. Тимошикові запропонували створити громадську організацію, якій можна було б віддати вісім тисяч сторінок рукописів (а це копії) Івана Огієнка. Саме тому український дослідник заснував фундацію, яку очолив, почав видавати твори Огієнка в проєкті «Запізніле вороття». Всього було видано п'ятнадцять томів у двох серіях: «Рукописна спадщина» (ці тексти дослідник сам набирав, бо знав почерк Огієнка) і «Зарубіжні першодруки». До кожного з цих томів учений зробив ґрунтовні наукові передмови та коментарі, при-

вівши рукописний текст до вимог сучасного правопису. Роботи з ними було дуже багато, але щоразу М. Тимошик відчував неабияке моральне задоволення від того, що безпосередньо долучився до повернення значного наукового і духовного набутку, створеного нашими видатними земляками за океаном.

Значний резонанс у наукових колах викликала монографія М. Тимошика «Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» (1997). Вона стала першим в Україні виданням, у якому на основі архівних матеріалів колишніх спецфондів було висвітлено життєвий і творчий шлях митрополита Іларіона, ім'я якого ідеологи тоталітарного режиму впродовж усієї підрадянської доби забороняли вживати у будь-якому контексті.

У передмові до книги академік НАН України Микола Жулинський відзначив її найхарактернішу особливість: «грунтовно й добросовісно опрацьований автором великий масив архівних матеріалів, що вперше вводяться до наукового обігу (і не лише вітчизняних – київських, львівських, кам'янець-подільських, а й зарубіжних, зокрема швейцарських) вилився в розповідь, яка подається Миколою Тимошиком проникливо, емоційно і водночас глибоко переконливо і правдиво» [2, с.6].

У виданні вміщено також і розділ «Божа іскра Івана Огієнка». Сторінками авторської програми по Національному радію». Впродовж жовтня-грудня 1996 та січня-березня 1997 років двічі на місяць по першому каналу Національного радію (з повторенням по третьому каналу неділями) звучала ця авторська програма, щоразу викликаючи широкий розголос в українському суспільстві. Отже, разом з українським національним радіомовленням за перші роки нашої незалежності Микола Тимошик зробив чимало корисного для пробудження національної свідомості народу, утвердження національної ідеї.

Монографія Миколи Тимошика «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження» (2000) [3] – перше в Україні та за кордоном видання, де життєпис не пізнаної й не поцінованої досі гідно на Батьківщині видатної постаті нашої історії – Івана Огієнка подається в контексті ідеї українського національного відродження. Розповідь побудована на невідомих досі архівних матеріалах, віднайдених і опрацьованих автором у Швейцарії, Канаді, а також у колишніх радянських спецхранах. Книга складається з трьох частин – життєпису, аналізу вершин творчості та спогадів тих, хто працював з митрополитом Іларіоном у Європі і Канаді і зберіг про нього добру пам'ять. Митарства і пошуки Огієнка-Іларіона та його однодумців непростими дорогами еміграції ніби накладаються на такі ж дороги і пошуки сотень тисяч земляків-українців, розкиданих житейськими і політичними обставинами в близьких і далеких світах, а їхні думки і сподівання співзвучні багатьом нашим сучасникам – як в Україні, так і розкиданих долею по світах.

Заслуговує на увагу і видання книги І. Огієнка «Рятування України» (2005) з ґрунтовною передмовою та коментарями М. Тимошика. Основу цієї книги склали досі не друковані в Україні автобіографічні праці видатного вченого, державного і релігійного діяча, з-поміж яких – «Моє життя», «Рятування України», «На Голготі», «Книга нашого буття на чужині».

Мовознавчі твори І. Огієнка, які були відібрані М. Тимошиком, упорядником видання «Рідна мова» (2010), в Україні ніколи (за винятком праці «Наука про рідномовні обов'язки») не друкувалися. Наскрізною об'єднавчою ідеєю усіх її текстів є гасло, яке народилося на чужині в результаті болісного споглядання за тривожними процесами, що посилювалися з кінця 20-х років ХХ століття: на теренах радянської України – русифікація, у самій діаспорі – асиміляція українців. Гасло це – «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис». Воно є

особливо актуальним для сьогочасної України, зокрема й з огляду на типологічні аналогії з добою автора мовознавчих праць.

Чимало наукових студій присвятив М. Тимошик розкриттю шевченкознавчих розмислів Івана Огієнка: «Канадська шевченкіана митрополита Іларіона» (2002), «Шевченкіана Івана Огієнка» (2007) та ін. Стаття «Іван Огієнко» (2013), вміщена у 4 томі «Шевченківської енциклопедії» в 6 ти томах, стала підсумком напрацювань сучасного дослідника у висвітленні цієї теми.

У згаданих публікаціях М. Тимошик, зокрема, зауважує, що спроби Огієнка осягнути феномен Шевченка припадають на період його співпраці з газетою «Громадська думка» й «Рада». Так, 1909 року на шпальтах останнього з названих часописів учений і релігійний діяч оприлюднив дописи «Шевченко на селі: (Чи знають Шевченка та його твори наші селяни?)» (26 лют. / 11 берез.), «Як колись читали Шевченка?» (27 лют. / 12 берез.), перед написанням яких провів своєрідне соціологічне дослідження, намагаючись з'ясувати, що знають селяни про життя Шевченка, які його твори пам'ятають, чи бачили десь портрет із його зображенням.

У Києві І. Огієнко почав збирати матеріали до «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови». Книжка побачила світ у Вінніпезі накладом товариства «Волинь» 1961 року. У цьому словнику вміщено статтю «Шевченко як творець української літературної мови», підготовлену як розділ для книги «Історія української літературної мови» (1949). Тут він розглянув окремі аспекти Шевченкової мови, її милозвучність, синоніміку, новотвори й особливості авторського правопису. Обґрунтовуючи внесок Шевченка в розвиток і ствердження нової української літературної мови, І. Огієнко чи не першим серед українських мовознавців вирішив дослідити семантику лексем «в Україні» та «на Україні» у творах Шевченка – цьому питанню присвячено статті «Вираз «в Україні» в Шевченка» (1954).

На початку 1960-х Огієнко написав працю про видання «Новые стихотворения Пушкина й Шевченки» (Лейпциг, 1859) – «Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка», уривки з якої уміщував у місячнику «Віра й культура» протягом 1960-61 рр. (окреме видання: Львів, 2001). У статті «Чергові завдання шевченкознавства» (Віра й культура, 1961. Ч. 9) серед невідкладних завдань автор визначив потребу повного, позбавленого політичної заангажованості видання творів поета на основі сучасного правопису, підготовки опису його життя і творчості.

М. Тимошиком проаналізована також і праця І. Огієнка «Тарас Шевченко» (2002), в якій митрополит Іларіон висвітлив ряд нез'ясованих раніше у науці про літературу питань: хто, коли і як вивчав рукописи Шевченка, як складалася доля оригіналів і як твори Шевченка побутовали у списках, на чому писав Шевченко, яким був його правопис тощо.

Монографічне дослідження І. Огієнка «Релігійність Тараса Шевченка» (Вінніпег, 1964) мало на меті показати витoki релігійності автора «Кобзаря», проаналізувати всі ознаки релігійності його стилю. Що становить релігійність творчості митця, за якими ознаками можна аналізувати релігійний стиль Шевченка, у якому контексті поет розглядає християнські святині, як уживаються в текстах слова «Бог», «Господь», «сповідь», «хрещення», «причастя», як ставляться до церковних канонів Шевченкові герої – ось запитання, на котрі Огієнко прагне дати відповіді. Цінними для глибшого розуміння постаті поета є розділи, присвячені його так званій богохульності. Ішлося про з'ясування обставин і поведінки Шевченка тоді, коли душу його охоплювали розпач і безнадія. Автор наполягав, що Шевченків розпач часто був тяжкий, а безнадія – темна й паморочна, але свідомим богохульником він ніколи не був.